

ПО ВЪПРОСА ЗА ВРЕМЕТО И НАЧИНА НА СЪЗДАВАНЕ НА ЦЕНТРАЛНИЯ БЪЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ В БЪЛГАРСКО

Денис Иванов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Два от най-важните и все още нерешени въпроси от историята на българското комитетско движение в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. са кога е създаден ЦБРК в Българско (Ловчанският централен комитет) и какво се случва с частния революционен комитет в Ловеч след създаването на Централния комитет в същия град. Най-често срещаните мнения са, че ЦБРК в Българско е създаден през втората половина на 1870 г.; през пролетта или лятото на 1871 г. Според мен ЦБРК в Българско е създаден най-вероятно в края на м. септември 1871 г. Колкото до втория въпрос, повечето историци смятат, че Ловчанският частен революционен комитет просто се е преобразувал в Централен комитет на революционната организация в България. Някои исторически извори обаче дават основание да се твърди, че в периода от края на м. септември 1871 г. до т.нар. Общо събрание на БРЦК (29 април – 4 май 1872 г.) в Ловеч е имало както Централен, така и частен революционен комитет.

Ключови думи: ЦБРК в Българско; Ловеч; революционен комитет; Васил Левски

Като едно от най-значимите събития в историята на българското комитетско движение от края на 60-те до началото на 70-те години на XIX в., създаването на ръководния център на Вътрешната революционна организация винаги е привличало и вероятно ще продължава да привлича интереса на изследователите. Състоянието на историческите извори обаче е такова, че и до ден-дневен по повечето от свързаните с тази тема въпроси няма единно мнение. Спори се например защо Васил Левски избира Ловеч за седалище на Централния революционен комитет в България; как точно трябва да се нарича този комитет¹); кои са били неговите членове, неговият председател и пр. В настоящата статия ще се опитам да предложа решение на два въпроса – кога е създаден ЦБРК в Българско / Ловчанският централен комитет и каква е съдбата на частния революционен комитет в Ловеч след създаването на ЦК в същия град.

По въпроса за времето, когато е създаден ЦБРК в Българско, в досегашните изследвания са регистрирани шест различни мнения – втората половина на 1870 г. (Burmov 1938a, 199 – 200; Burmov 1938b, 156; Burmov 1943, 44 – 45; Burmov 1950, 38 – 39; Undzhiev 1945, 333; Undzhiev 1967, 163 – 164; Kondarev 1956, 231 – 232; Kondarev 1957, 146; Genchev 1973, 69; Genchev 1987, 52; Kirova & Vasilev 1970, 12; Abadzhiev 1982, 86; Pavlovska 1993, 357; Pavlovska 1998, 154; Pavlovska 2001, 33); началото на 1871 г. (Stanev 1923, 92 – 93; Kosev 1958, 71 – 72; Doynov 2014, 125 – 126; Pavlov 2018, 252); пролетта на 1871 г. (Sidelnikov 1970, 105 – 111; Sharova 1989, 37 – 38; Zlatev 1993, 215 – 216; Zlatev 2007, 42); 1 август 1871 г. (Cholov 1987, 65 – 66; Boyanov 1995, 102; Lalev 1993, 229; Lalev 1996, 39; Lalev 2019, 29 – 31); 29 септември 1871 г. (Tonchev 2020, 73); около 25 ноември 1871 г. (Sharova 1994, 25 – 27; Sharova 2009, 229).

Популярната в по-старата историческа литература теза, че ЦБРК в Българско е създаден през втората половина на 1870 г., се базира на косвено сведение, съдържащо се в писмото на В. Левски до Райчо Попхристов от 20 юни 1871 г. В това писмо Левски заявява: „За законите и печата откога съм ги заискал и като какви трябваше да бъдат, искайте писмото ми от 28 октомври [1870 г.] общо до всички ви²⁾ през Джура [Георги Живков – б. а.] и друго от 25-й апр[ил 1871 г.] до Джура пак (Живкова)“ (Doynov 2009, 46)³⁾. За редица изследователи обстоятелството, че в края на м. октомври 1870 г. Левски натоварва дейците от т.нар. Плоещка група с изработването на печат и „закони“, т.е. програмни документи, за комитетската организация в България, е равно на доказателство, че по това време ЦБРК в Българско вече е съществувал. Липсата на по-сериозни аргументи, които да подкрепят подобен извод, ми дава основание да приема, че поръчването на печата и „законите“ е свидетелство по-скоро за зараждането на идеята за създаване на ЦБРК в Българско, а не за самото ѝ реализиране.

Документалните данни, които се привеждат в подкрепа на мненията, че ЦБРК/БРЦК в Българско е създаден в началото или пролетта на 1871 г., произхождат най-вече от епистоларното наследство на В. Левски. За БРЦК в Българско се споменава в писмата на Левски до Филип Тотю от 18 или 26 април 1871 г., до Панайот Хитов от 10 май 1871 г., до Р. Попхристов от 20 юни 1871 г., до Данаил Христов Попов от 6 юли 1871 г. и до П. Хитов от 29 септември 1871 г. (Doynov 2009, 34 – 35, 37, 45 48, 57 – 58)⁴⁾. Трябва обаче да имаме предвид, че повечето от тези писма са отправени до хора, които Апостола се опитва да привлече към своята кауза. Чрез писмата си до Ф. Тотю от м. април и до П. Хитов от месеците май и септември 1871 г. Левски се опитва да убеди старите войводи да не действат самостоятелно по въпроса за българското освобождение, а винаги да се съобразяват с волята на комитетските дейци в България (Sharova 2009, 209 – 211, 225). Сходна е целта и на писмото до

Р. Попхристов от м. юни, в което Левски критикува отцепническите действия на Плоещката група (Sharova 2009, 215). При това положение не трябва да се изключва възможността, че в посочените случаи, за да придаде по-голяма тежест на думите си, В. Левски може да си е позволил да говори от името на Централния комитет в България, макар такъв все още да не е създаден.

Случаят с Д. Хр. Попов обаче е различен. Според някои източници, в които според мен нямаме причина да се съмняваме, той е съпричастен с делото на Левски още от пролетта на 1869 г.⁵⁾ и повече не е имало нужда да бъде агитиран. Тогава се повдига въпросът как да обясним обстоятелството, че в края на писмото си до Д. Хр. Попов от 6 юли 1871 г. Левски заявява: „Приемете поздравлението ми и братски Ви целувам всички членове там на Тайното ни пр[ивременно] пр[авителство] в Бъл[гарско]“ (Doynov 2009, 48). Според Крумка Шарова този текст показва, че Левски е смятал Д. Хр. Попов и някои други дейци на революционната емиграция „за принадлежащи символично към Привременното правителство в България“, което все още било в процес на формиране (Sharova 2009, 219). Сериозни аргументи, които да подкрепят твърдението, че Д. Хр. Попов е бил сред членовете на ЦБРК в Българско, обаче засега липсват. В своите спомени, разказани в няколко писма до Филип Симилов от периода 1897 – 1899 г., а също и в молбата си за отпускане на поборническа пенсия от м. ноември 1905 г. Попов никъде не споменава, че е бил член на ЦБРК в Българско (Simeonov 1983, 99 – 113). Освен това в нито едно от мемоарните свидетелства за членския състав на Ловчанския централен комитет не се твърди, че той е включвал и дейци от емиграцията⁶⁾.

Тезата, че ЦБРК в Българско е създаден на 1 август 1871 г., се появява в резултат на обстоятелството, че в началото на м. август 1896 г. съратниците на В. Левски в Ловеч – Иван Драсов, Марин Поплуканов, Анастас Цочев Хитров, Димитър Пъшков и Иванчо Колев, организират тържество по случай 25-годишнината от създаването на Ловчанския централен комитет, за чиито членове те се самообявяват. Събитието е документирано чрез две снимки, които днес се съхраняват в Регионалния исторически музей – Ловеч. На първата снимка около малка маса, на която са поставени кръстосани револвер и кама върху евангелие, са насядали гореизброените петима ловчански поборници. Втората снимка е групова и на нея освен „останалите живи членове“ на ЦБРК в Българско присъстват и други лица. На гърба има обяснителен текст с мотив: „25 годишният юбилей от Комитета на Васил Левски. 1.VIII.96 год. ... гр. Ловеч“. Изброени са и имената на някои от лицата, отбелязани с цифри: „1. Димитър Маринов Панталонджията 2... П. Луканов [вероятно Марин П. Луканов – б. а.] 3. Димитър Пъшков 4. Николчо Цвятков“⁷⁾.

Тържеството по случай 25-ата годишнина от създаването на Ловчанския централен комитет продължава и на следващия ден – 2 август 1896 г. Тогава в Ловеч е отслужена специална панихида⁸⁾, след края на която останали-

те „живи членове от Българския централен таен революционен комитет – I отдел“ изпращат поздравителни телеграми до „живите доблесни членове на същия комитет – II отдел“, т.е. на БРЦК в Букурещ – Киряк Цанков и Димитър Ценович; до българския княз Фердинанд I и до Христо Иванов – Големия (Vazvazova-Karateodorova & Zhechev 2007, 343 – 346).

Че Ловчанският централен комитет е създаден на 1 август 1871 г., твърди и Ив. Драсов в писмо до д-р Параскев Стоянов от 28 юни 1901 г. (Vazvazova-Karateodorova & Zhechev 2007, 356). Но както отбелязва Кр. Шарова, документалните данни за пътуванията на В. Левски в българските земи през лятото на 1871 г. показват, че на 1 август той не се е намирал в Ловеч (Sharova 1994, 16). Следователно твърдението на доживелите Освобождението ловчански комитетски дейци по въпроса за рождената дата на ЦБРК в Българско е грешно. Друг вече е въпросът дали тази грешка е допусната съзнателно, или несъзнателно⁹⁾.

До настоящия момент единственият изследовател, който допуска, че Ловчанският централен комитет може да е създаден в края на м. септември 1871 г., е Теодор Тончев.¹⁰⁾ Той обръща внимание на един откъс от окръжните писма, които ЦБРК в Българско изпраща до частните революционни комитети в градовете Карлово, Лясковец, Сливен и Плевен през втората половина на м. януари 1872 г. Въпросният откъс гласи: „Преди да се съставят ч. ком[итети] по всичко Българско, нашият работник В. Л-кий в обикалянето му на 3 – 4 год[ини] в Българско, даде ни точна сметка: где какви хора има и какво е [в]земал и давал с тях. А подир съставянето на Ц[ентралния] Ком[итет] се отреди пак същия В. Л-кий с предназначенията ни (съ[с] закона) по същите места гдето познава, да състави ч. ком[итети], за което пак даде точна сметка [...]“ (Doynov 2009, 70 – 72).

Т. Тончев изтъква, че под споменатия „закон“, с който според съдържанието на окръжните писма В. Левски бил отреден да състави частни революционни комитети, трябва да разбираме Проектоустава на БРЦК, т.нар. „Нареда на работниците за освобождението на България“. Авторът припомня и че „Наредата“ е обсъдена и приета по време на едно събрание, проведено в края на м. септември 1871 г. „в лозята“ край Ловеч с участието на В. Левски, Ангел Кънчев, Димитър Общи, Ив. Драсов, М. Поплуканов, Д. Пъшков, поп Кръстьо Никифоров, Христо бояджията и др.¹¹⁾ Сред дейностите, извършени от това събрание, според Т. Тончев е и създаването на Ловчанския централен комитет (Tonchev 2020, 73 – 74).

Известно основание да смятаме, че ЦБРК в Българско е създаден по време на събраниято, на което е приета „Наредата“, ни дават спомените на Ив. Драсов, разказани в писмото му до д-р П. Стоянов от 1901 г. „След една обиколка от няколко месеца – пише Драсов, – завърнаха се пак в Ловеч тия наши апостоли [В. Левски, А. Кънчев и Д. Общи – б. а.] и в пълно съзнание за добрия

изход на делото, в едно събрание от няколко по-верни съзаклятници се учреди Централен таен революционен комитет с център в Ловеч или Привременно бълг[арско] правителство в България – отдел първий [...] [На] първото заседание в пълния си състав този комитет реши и възложи на Ангела Кънчев да изработи проект за револ[юционен] устав. Този проект бе готов [след] няколко дни, одобри се от Централния комитет, снеха се достатъчно екземпляри и се изпратиха до всички частни революционни комитети в Българско, за да го разгледат, обмислят и направят по него своите бележки“ (Vazvazova-Karateodorova & Zhechev 2007, 356).

Според Кр. Шарова сведенията на Ив. Драсов от 1901 г. не са надежден източник на информация, тъй като в тях има смесване на събития, случили се по различно време (Sharova 1994, 14 – 16). Подобна оценка, разбира се, не е лишена от основание. Достатъчно е само това, че според Драсов „Наредата“ е изготвена и приета след общата обиколка на В. Левски, А. Кънчев и Д. Общи в българските земи, за която от по-сигурни източници знаем, че се е състояла през месеците октомври и ноември 1871 г. (Vazvazova-Karateodorova, Noneva & Tileva 1987, 100).

Ив. Драсов обаче не е единственият мемоарист, който говори за взаимовръзка между създаването на ЦБРК в Българско и приемането на „Наредата“. В публикуваните от Иван Урумов спомени за М. Поплуканов¹²⁾ се твърди, че „в началото на 1871 год[ина] Левски и Ангел Кънчев пристигнали в Ловеч и съвместно с Марин поп Луканов, Д. Пъшков, Ив. Драсов и поп Кръстьо основали „Привременно правителство“, за която цел бил изработен и проекто-устав.“ (Urumov 1931, 151). Вярно е, че в хронологическо отношение преразказаният от Ив. Урумов спомен също е неточен. От друга страна обаче, между цитираните сведения на Ив. Драсов и М. Поплуканов има важно съвпадение. Според мен фактът, че и двамата мемоаристи представят създаването на Ловчанския централен комитет и приемането на Проектоустава като две последователни събития, не трябва да се пренебрегва.

Тезата, че ЦБРК в Българско е създаден в края на м. септември 1871 г., се подкрепя косвено и от част от съдържанието на писмото, което В. Левски изпраща до Д. Хр. Попов на 29 септември 1871 г. „Пращаме Ви два закона – пише Левски, – единият на Вас и за [Димитър] Ценова в Букурещ, гледайте хубаво, което не намирате за добро, туряйте бележка, па и йоще как! С една дума, каквото намирате за добро да се тури или притури, бележете накратко и ясно. Като и ще прибързовате та да ни ги изпратите, [за]щото Ц[ентралният] Комитет, по вишегласието на [в]сичките членове, най-повече ще [се] гледа вишегласието в Българско и ще се проводи да се напечата. Другият закон ще проводите на г-на [Любен] Каравелова.“ Малко по-нататък Апостола повтаря: „Със закона от[в]сякъде Вия и Ценов прибързайте да ни ги изпратите в Ловеч с [в]сичките им бележки“ (Doynov 2009, 58 – 59).

Цитираните редове, и особено указанието на Левски направените бележки да бъдат изпратени в Ловеч, показват, че под „Централния комитет“, който ще води „Наредата“ да се напечата, трябва да се разбира не Букурещкият, а Ловчанският централен комитет.¹³⁾ Това, от своя страна, свидетелства, че на 29 септември 1871 г. ЦБРК в Българско вече е съществувал. И като имаме предвид информацията за пътуванията на В. Левски из българските земи през лятото на 1871 г., то единственото възможно време, по което той би могъл да създаде Ловчанския централен комитет, остава престоят му в Ловеч през последните дни на м. септември.

Обективността обаче изисква да отбележа, че в показанията на Д. Общи от 27 октомври и 10 декември 1872 г., които са основните източници за събранието в ловчанските лозя от края на м. септември 1871 г., не се споменава нищо за създаването на Централен комитет (Doynov, Mazhdrakova-Chavdarova, Mitev, Todorakova & Chausheva 2020, 119 – 120, 196 – 197). В такъв случай вариантите са два – или Д. Общи е решил да премълчи тази информация, или ЦБРК в Българско е създаден не по време на събранието, на което е разгледана „Наредата“, а непосредствено преди това без участието на Общи. В подкрепа на второто предположение могат да се приведат твърденията на Д. Общи, че щом научили новината за пристигането на А. Кънчев, той (Общи) и Левски потеглили към Ловеч, но по различни пътища и пристигнали по различно време (Doynov, Mazhdrakova-Chavdarova, Mitev, Todorakova & Chausheva 2020, 196). Ако това е вярно, можем да допуснем, че след завръщането си в Ловеч Левски най-напред е свикал местните комитетски дейци, заедно с които е създал ЦБРК в Българско, а едва след това е организирал събранието, на което е приет Проектоуставът.

Убеждението ми, че ЦБРК в Българско е създаден в края на м. септември 1871 г., се дължи и на още едно обстоятелство. Това е времето, когато В. Левски най-сетне се сдобива с революционните символи, за които настоява още от края на м. октомври 1870 г., т.е. с печата и „законите“. След като Пloeцката група не изпълнява поръчението на Левски, последният търси съдействието на други дейци от революционната емиграция. С изработването на печата се ангажира Д. Хр. Попов. За това свидетелства писмото на Левски до него от 5 февруари 1871 г.¹⁴⁾ Печатът скоро е готов¹⁵⁾, но неговото изпращане в България се забавя. В ръцете на Апостола той попада едва в началото на м. юли 1871 г., донесен от прехвърлилия се по това време Д. Общи¹⁶⁾. Времето на съставянето на „Наредата“ засега не е точно фиксирано. Позовавайки се на писмото, с което Левски информира Д. Хр. Попов, че му изпраща два „закона“, изследователите са приели условната формулировка „преди 29 септември 1871 г.“ (Doynov 2009, 51). Според мен долната и горната граница на периода, в който е съставен Проектоуставът, биха могли да се определят едва след като първо се изясни въпросът за неговото авторство.¹⁷⁾

Ще посоча и доводите, които ми дават основание да се съмнявам в поддържаната от Кр. Шарова теза, че Ловчанският централен комитет е създаден около 25 ноември 1871 г. Тази теза се базира на два основни аргумента. 1. Първият документ, който е издаден от името на ЦБРК в Българско и безспорно свидетелства за неговото съществуване, датира от 25 ноември 1871 г. Става дума за писмото, с което ЦБРК в Българско упълномощава Д. Хр. Попов да отиде заедно с А. Кънчев в Букурещ при Любен Каравелов, за да обсъдят някои важни въпроси за националноосвободителното движение (Doynov 2009, 62 – 63). 2. Около 25 ноември 1871 г. в Ловеч се провежда ново важно събрание, на което е взето съдбоносното решение А. Кънчев и Д. Общи да получат самостоятелни райони за революционна агитация (Sharova 1987, 17 – 24).

Основните източници, съдържащи информация за събранието от края на м. ноември 1871 г., са съдебно-следствените показания на Д. Общи и Анастас Попхинов, а също и писмото на В. Левски до ловчанските комитетски дейци от 12 декември 1872 г. (Doynov, Mazhrakova-Chavdarova, Mitev, Todorakova & Chausheva 2020, 155 – 157). В нито един от тези източници обаче не се откриват никакви податки, които да подкрепят тезата, че ЦБРК в Българско е създаден по време на това събрание. Такива податки Кр. Шарова открива в спомените на Ан. Ц. Хитров, разказани пред д-р П. Стоянов през 1901 г. Разказът на Хитров гласи: „Първото общо събрание станало в къщата на Ивана Драсова в него били само първите осем души [от Ловчанския комитет – б. а.]. Бил В. Левски и Ангел Кънчев и Димитър Общи [...]”¹⁸⁾ На това заседание се решило да се [из]прати Марин Луканов, Иван Драсов и Васил Левски в Букурещ на събрание¹⁹⁾ [...] Преди да тръгнат в къщата на Пану Бояджи Драганов Агопа се събрали 12 души (виж биографията на Левски) и положили клетва пред поп Кръстя (тези били главните съзаклятници) с Левски и в негово присъствие се клели и целунали евангелието, камата, револвера с 10 патрона“ (Tileva & Noneva 1989, 278).

Кр. Шарова смята, че „общото събрание“, за което разказва Ан. Ц. Хитров, е идентично със събранието, проведено в Ловеч около 25 ноември 1871 г., тъй като се твърди, че и двете са проведени в къщата на Ив. Драсов (Sharova 1994, 24). Всъщност по въпроса за мястото, където се е провело ноемврийското събрание, източниците не са единни. В показанията си от 13 декември 1872 г. и по време на очна ставка с В. Левски на 7 януари 1873 г. Ан. Попхинов наистина твърди, че събранието се провело „в къщата на Ваньо“ (Doynov, Mazhrakova-Chavdarova, Mitev, Todorakova & Chausheva 2020, 217, 317), т.е. Ив. Драсов. Според Д. Общи обаче мястото, където се е провело ноемврийското събрание от 1871 г., е „къщата на Марин, поповия син“ (Doynov, Mazhrakova-Chavdarova, Mitev, Todorakova & Chausheva 2020, 198), т.е. М. Поплуканов. Различията между разказа на Ан. Ц. Хитров и източниците за ноемврийското събрание не свършват дотук. Както видяхме, според Хитров

„първото общо събрание“ решава единствено въпроса кои да са представителите на Ловчанския централен комитет по време на Общото събрание на БРЦК. Вярно е, че Хитров споменава и за полагане на „клетва“ от 12 души, но според неговите думи това станало преди отпътуването на ловчанските делегати за Общото събрание, т.е. няколко месеца след ноемврийското събрание от 1871 г. Разбира се, съществува и възможността в спомените си Ан. Ц. Хитров да е смесил събития от различно време. Но и в двата случая неговите сведения са твърде несигурен източник.

Възможността ЦБРК в Българско да е създаден около 25 ноември 1871 г., се оспорва косвено и от един друг източник, на който до настоящия момент не е обръщано почти никакво внимание. Става дума за писмото на ловчанския комитетски деец Цвятко Хаджипавлов до Васил Бочев – член на ЧРК в Троян, което датира от 26 ноември 1871 г. От това писмо научаваме, че по-рано Цв. Хаджипавлов е снабдил троянските комитетски дейци с известно количество оръжие. Един от изпратените револвери обаче бил повреден. Това разгневило В. Бочев и той написал писмо до Цв. Хаджипавлов, в което го обявил за лъжец. Хаджипавлов информира Бочев, че е предал неговото писмо „на Централния комитет, тъй и на Председателя, кажи в общо на [в]сичкото събрание“. В края на писмото си Цв. Хаджипавлов се подписва „ваш подпредседател“⁽²⁰⁾.

Съдържанието на разгледания епистоларен извор показва, че на 26 ноември 1871 г. троянският съзаклятник В. Бочев вече е знаел за съществуването на Ловчанския централен комитет. Това изключва възможността последният да е създаден по време на ноемврийското събрание, проведено само ден-два преди датата на писмото.

Склонен съм обаче да приема едно друго мнение на Кр. Шарова. Според нея създаването на ЦБРК в Българско не е еднократен акт, а продължителен процес, в рамките на който Левски постепенно въвежда ловчанлии в изпълнението на различни задачи. Изследователката се позовава на различни документални данни, които показват, че след м. май 1871 г. Левски е дал разрешение на ловчанлии да си кореспондират с Д. Хр. Попов по определени въпроси, касаещи развитието на българското националноосвободително движение (Sharova 1994, 16 – 24; Sharova 1995, 16 – 17). Разширените правомощия на ловчанските комитетски дейци може би са причината след преминаването си в България Д. Общи, а след това и А. Кънчев да се насочат към града на Осъма⁽²¹⁾.

По въпроса за съдбата на Ловчанския частен революционен комитет след създаването на ЦБРК в Българско в историографията се срещат две мнения. Някои изследователи смятат, че частният революционен комитет в Ловеч просто се преобразува в Централен комитет за вътрешността (Stanev 1923, 80; Strashimirov 1927, 10; Burmov 1943, 45; Burmov 1950, 38; Undzhiev 1945,

333; Undzhiev 1965, 57; Undzhiev 1967, 165; Kondarev 1957, 146; Evrev 1963, 50; Kuncheva 1984, 6; Abadzhiev 1988, 22; Sharova 1994, 12, 16; Sharova 1995, 7; Tonchev 2003, 214; Tonchev 2011, 123; Tonchev 2020, 76). Следователно след създаването на ЦК в Ловеч вече няма частен комитет. Според други Ловчанският частен революционен комитет продължава да съществува като отделна организационна единица и след образуването на ЦБРК в Българско (Sidelnikov 1970, 108 – 110; Pavlovska 1993, 349, 354; Pavlovska 1998, 153; Pavlovska 2011, 72; Boyanov 1995, 95 – 100; Zlatev 1993, 218; Zlatev 2007, 44; Kirilova 2007, 60 – 61; Pavlov 2018, 254).

Първото мнение вероятно се появява в резултат на обстоятелството, че по-вечето от доживелите Освобождението ловчански комитетски дейци не правят разлика между частния и Централния революционен комитет в родния си град. Същото се отнася и за първите летописци на нашето национално-освободително движение²²⁾. Второто мнение се подкрепя пряко или косвено от няколко типа източници, които ще обособя условно в три групи – комитетска документация, протоколи от съдебно-следствения процес в София (1872 – 1873) и мемоарни свидетелства.

I. 1. В писмото на ЦБРК в Българско до ЧРК в Сливен от 16 януари 1872 г. откриваме следното изречение: „Приносящият, гдето ще води Вашия човек за споразумението в Ловеч при частния ни комитет [...]“ (Доупов 2009, 72). Макар и част от добре познат на науката документ, до настоящия момент цитираният текст не е получил достатъчно внимание. Единствените автори, които забелязват ценната информация за съществуването на частен революционен комитет в Ловеч в началото на 1872 г., са Златко Златев и Цветана Павловска (Zlatev 1993, 218; Pavlovska 1998, 153).

I. 2a. Във фонда на РИМ – Ловеч, се съхраняват няколко броя кочанни квитанции, издадени срещу парични дарения за комитетското движение по времето на В. Левски²³⁾. Една от тези квитанции също ни дава основание да смятаме, че Ловчанският частен комитет продължава да съществува и след създаването на ЦБРК в Българско. Нейното съдържание е следното:

„Брой 27-й
1872, 25, мар[т]
от Ч.Б.Р.К.
в Рушид Ходжиоолу²⁴⁾
чрез Д. Общия и Ч.К. в Ло.
722: гроша 35 седемстотин и два
и два, и трийсет и пет пари.
От 5 л[ири] т[урски] от гр[оша] 105 и
бели мид[жидии] гр[оша] 21 и
една руска 93“²⁵⁾

Ясно е, че под абривиатурата „Ч. К.“ трябва да разбираме „Частния комитет“. А що се отнася до съкращение „Ло“ според съставителите на сборника „Васил Левски. Документи“, то обозначава гр. Ловеч (Doynov 2009, 86). Подобно предположение се подкрепя от различни преки и косвени документални данни. В спомените на Марко Иванов Марковски е публикувано едно писмо на В. Левски до ЧРК в Троян с дата 4 април 1872 г., чийто оригинал не е открит. В това писмо съкращението „Ло“ се използва на няколко пъти в значение на „Ловчанския“ и веднъж – на „Ловеч“ (Markovski 1902, 82 – 84). Разполагаме и с един лист със сметки на В. Левски, в който е отбелязано следното: „Дава ми касиерина в Ло 1358 [гр.]“ (Doynov 2009, 66). Едва ли може да има някакво съмнение, че в случая става дума за касиера в Ловеч. Освен това единственото друго селище, влизащо в състава на ВРО, и по-специално в революционния район на Д. Общи, чието име започва със сричката „Ло“, е с. Лопян. До настоящия момент обаче не е известен нито един комитетски документ, в който това селище да е названо със своето истинско име или някакъв съкратен негов вариант. Съгласно открития в архива на Георги Стойков²⁶) списък на революционните комитети, влизащи в състава на Голямоизворския окръжен център, псевдонимът на ЧРК в с. Лопян е бил „Соломон“ (Undzhiev 1976). Този псевдоним се среща в няколко комитетски документа. Единият от тези документи е лист със сметки на Д. Общи с дата 17 март 1872 г., попълнен от неговия секретар Васил Бошаранов. Другият документ, в който срещахме псевдонима „Соломон“, е кочанна квитанция „Брой 76-й“, която е с дата 25 март 1872 г. (Doynov 2009, 84, 86). Всичко това ми дава основание да се съглася с мнението, че под съкращението „Ло“ най-вероятно се има предвид гр. Ловеч, а не с. Лопян.

I. 26. В спомените на М. Ив. Марковски е публикувана и една друга кочанна квитанция за сума, получена за освободителното движение, чийто оригинал също не е запазен. Нейното съдържание е следното:

„Брой 22-й
1872, 25 март
от Ч. Б. Р. К.
в Дели Мурад
чрез Д. Общия
гр[оша] 189, сто и осемдесет
и девет, от бели мидж[идии]
гр[оша] 21“ (Markovski 1902, 67).

Че квитанция „Брой 22-й“ от 25 март 1872 г. наистина е съществувала, свидетелства споменатата сметка на Д. Общи от 17 март с. г., в която е отбелязано: „От Дели Мурат: за 189 гр[оша] общия билет“ (Doynov 2009, 84).

Публикацията на М. Марковски съдържа и следната обяснителна бележка: „Дели Мурад“ е псевдоним на комитетски град, вероятно на г[r]. Ловеч, защото първия му псевдоним беше „Муратооглу“, а после се преименува на „Иван Шишман“ (Markovski 1902, 67). По въпроса псевдоним на кой революционен комитет е „Дели Мурад“, обаче има различни мнения. С доверие към думите на Марковски се отнасят съставителите на сборника „Васил Левски. Документално наследство“. Те обаче допускат и възможността „Дели Мурад“ да е псевдоним на ЧРК в с. Врачеш (Vazvazova & Genchev 1973, 156). Иван Унджиев отбелязва, че съгласно списъка с революционните комитети и техните псевдоними от архива на Г. Стойков „Дели Мурад“ е псевдоним на ЧРК в с. Скравена (Undzhiev 1976). Мнението на Унджиев се приема и от Васил Боянов (Boyanov 1982, 42). Аз също съм склонен да приема, че е по-вероятно „Дели Мурад“ да е псевдоним на ЧРК в с. Скравена, тъй като предположенията за комитета в с. Врачеш или този в Ловеч не са достатъчно добре аргументирани. При това положение кочанната квитанция от 25 март 1872 г. не може да ни послужи като източник, доказващ съществуването на частен комитет в Ловеч към времето на нейното издаване.

I. 3. В протокола от заседанията на Общото събрание на БРЦК, проведено от 29 април до 4 май 1872 г., е отбелязано, че на този важен комитетски форум е присъствал представител на „Ч.Р.Б. Ком[итет] Мурадоглу“ (Doynov 2009, 93). Изследователите отдавна са установили, че „Мурадоглу“/„Муратооглу“ е псевдоним на Ловчанския революционен комитет (Undzhiev 1945, 942; Vazvazova & Genchev 1973, 81). Макар че в протокола това е заявено достатъчно ясно, добре е да се потвърди, че под посочения псевдоним стои конкретно Ловчанският частен революционен комитет. Първите документи, в които срещаме псевдонима „Муратооглу“, датират от м. април 1871 г.²⁷⁾ – време, по което ЦБРК в Българско все още не е създаден.

Протоколът от Първото общо събрание на БРЦК обаче може да се използва и за оспорване на тезата, че в Ловеч са съществували два революционни комитета. От този документ научаваме, че М. Поплуканов е представлявал частните революционни комитети в Ловеч – „Мурадоглу“ и Троян с псевдоним „Хаджи Хасан Карловал“ (Markowski 1902, 81), а В. Левски – тези в Карлово, „Захара“, т.е. Стара Загора, и Сливен „заедно с околните им частни комитети“ (Doynov 2009, 93). Съгласно протокола ЦБРК в Българско не е имал свой представител на Общото събрание. Но ако в опитите си да определим кои революционни комитети са били представени на Общото събрание, се позоваваме само на протокола от неговите заседания, би следвало да приемем, че БРЦК в Букурещ също не е имал свой представител. Сочените за негови членове – Л. Каравелов и Д. Ценович, са отбелязани като представители на някои от българските частни революционни комитети в Румъния. Съгласно протокола Каравелов е представлявал комитетите в Крайова, Турну Северин

и Калафат, а Ценович – ЧРК в Букурещ (Доупов 2009, 94). Наличните източници не позволяват да се даде задоволителен отговор на въпроса защо в основния документ за работата на Първото общо събрание не е отбелязано кой или кои са били представителите на съществуващите дотогава два български революционни централни комитета²⁸). По въпроса за представителството на ЦБРК в Българско обаче може да се направи едно предположение.

Някои косвени документални данни дават известно основание да се смята, че поне според първоначалния план на Левски той е трябвало да представлява не само частните революционни комитети, които решили да го упълномощят, но също и ЦБРК в Българско. В общо писмо до ЧРК в Търново и Лясковец от 30 март 1872 г. Апостола заявява: „От страна на [в]сичкото ваше окръжие изберете един свестен представител, който е разбрал в какво положение сме в Българско въобще духът на селяните и гражданите ни към целта и да до[й]ди в[ъв] Влашко, там дето ще стане скупщина от българи [...] Засега там в[ъв] Влашко отивам аз от страна на Ц[ентралния] К[омитет] с горните представители ще явим работите ни как вървят в Българско и върху това ще [в]земем мнението на нашите братя от там. После ще дам сметка пред [в]сичките представители от страна на Ц. К.: [къ]де и колко пъти са [из]пращани наши хора, какво ги е срещнало, от [къ]де какво са [в]зели и дали и какво има готово“ (Доупов 2009, 87).

На въпроса за представителството на ЦБРК в Българско по време на Общото събрание Левски се спира и в писмото си до ЧРК в Троян от 4 април 1872 г. – „Писали сме по всичките Ч.К. да си изберат и приготвят представители за въ[в] Влашко и приготвили са. Казваме и вам [...] защото там въ[в] Влашко (в заседанието), ще бъдат хора чисто народни, представители българи, извън живущи от Българско от разни места, а от тука аз с гореречените ни представители, по решението на Ц. К. ще явим работите ни как вървят в Българско и до[г]де са дошли. [...] Йоще работата ни там е да дадем сметка от страна на Ц. К. на всичките представители: где, колко пъти се е проваждало с народна цел наши хора, а какво ги е срещнало; отгде какво са [в]зели и дали и какво има готово“ (Markovski 1902, 82 – 83).

Както виждаме, съдържанието на двете писма е много сходно. Между двата цитирани откъса обаче има и една важна разлика. Докато в писмото си до търновци и лясковчани Левски говори за представителството на ЦК в единствено число, визирайки само себе си („ще дам сметка пред [в]сички представители от страна на Ц.К.“), то в писмото до троянчани той се изразява в множествено число („работата ни там е дадем сметка от страна на Ц. К.“). Това обстоятелство дава основание да се предположи, че в дните между 30 март и 4 април 1872 г. може да се е провело заседание на Ловчанския централен комитет, на което се е решило В. Левски да не е единственият му представител на Общото събрание. Кой или кои са били останалите комитетски дейци, упълномощени да представляват ЦБРК в Българско, обаче засега не може да се установи.

II. 1. В протокола от съдебно-следствения разпит на М. Поплуканов на 30 декември 1872 г. е отбелязано, че между него (Поплуканов), Д. Общи, Ан. Попхинов и Дидьо Пеев²⁹⁾ е проведена очна ставка, по време на която Общи е разказал, че „комитетските събрания ставали в Мариновата къща“, т.е. къщата на М. Поплуканов, а „големите комитетски събрания ставали [пак] в Мариновата къща“ (Doynov, Mazhdrakova, Mitev, Todorakova & Chausheva 2020, 291).

II. 2. На 13 декември 1872 г. правителствената съдебно-следствена комисия се обръща към Ан. Попхинов с въпроса: „Къде беше централата на комитета в Ловеч?“ Попхинов отговаря по следния начин: „Едната беше [в] къщата на Марин Попов [т.е. Поплуканов], [а] другата в къщата на Ваньо терзията“, т.е. Ив. Драсов (Doynov, Mazhdrakova, Mitev, Todorakova & Chausheva 2020, 217).

II. 3. По време на разпит, проведен на 24 декември 1872 г., Димитър Стамболията³⁰⁾ заявява, че М. Поплуканов и Д. Пеев знаели подробно за Ловчанския комитет, „за неговите събрания, неговите председатели и техните местожителства“ (Doynov, Mazhdrakova, Mitev, Todorakova & Chausheva 2020, 262).

Обстоятелството, че Д. Общи говори за два вида комитетски събрания в Ловеч, Ан. Попхинов – за две централи, а Д. Стамболията – за двама председатели все в града на Осъма, е един от аргументите, които карат В. Боянов да смята, че Ловчанският частен комитет продължава да съществува и след създаването на ЦБРК в Българско (Boyanov 1995, 95 – 96). Според преценката на Т. Тончев обаче цитираните сведения на Д. Общи, Ан. Попхинов и Д. Стамболията отразяват наличието не на два комитета, а на двама ръководители на един и същи комитет (Tonchev 2003, 214). В случая смятам, че мнението на Тончев звучи много по-убедително.

III. 1. В поздравителната си телеграма до княз Фердинанд I от 2 август 1896 г. „останалите живи членове на Българския централен таен революционен комитет“ съобщават, че празнуват 25-ата годишнина от неговото учредяване „заедно със своите другари от Частния революционен комитет в Ловеч“ (Vazvazova-Karateodorova & Zhechev 2007, 345).

III. 2. През 1925 г. Данаил Кацев-Бурски извършва анкета в Ловеч с цел да установи кой е предателят на В. Левски. При разговора си с Д. Пъшков той научава, че „поп Кръстю бил само член в Привременното Правителство и касиер на Местния комитет, а не и на Привременното Правителство“ (Katsev-Burski 1926, 14). Това е единственото мемоарно свидетелство на Пъшков, в което той говори за отделните длъжности, заемани от ловчанските комитетски дейци. В разказа си пред д-р П. Стоянов през 1901 г. и в мемоарните бележки от 20-те години на XX в., които изпраща на Д. Страшимиров, Д. Пъшков посочва само имената на някои от членовете на Ловчанския комитет, без да уточнява кой каква длъжност е заемал (Tileva & Noneva 1989, 226 – 227; Strashimirov 1929, 636).

Скоро след анкетата на Д. Кацев-Бурски Д. Пъшков разговаря по същите въпроси и с Димитър Страшимиров. По един от най-парливите въпроси на комитетското дело в Ловеч – предател ли е поп Кръстьо Никифоров, Д. Кацев-Бурски и Д. Страшимиров са на различни позиции. По тази причина Страшимиров прави всичко възможно, за да дискредитира резултатите от анкетата на своя противник. Според автора на „Левски пред Къкринската голгота“ публикуваните от Д. Кацев-Бурски думи на Д. Пъшков, че поп Кръстьо е бил „член на Привременното правителство“, т.е. на ЦБРК в Българско, и в същото време „касиер на Местния [т.е. частния – б.а.] комитет“ в същия град, са просто един опит свещеникът да бъде спасен от обвинението, че е злоупотребил с комитетски пари, което според господстващата тогава версия е основната причина за предателството. И за да е още по-убедителен Д. Страшимиров категорично заявява: „В Ловеч няма двама председатели и двама касиери, има само един председател и един касиер. Както няма и централен и местен Ловчански комитет, защото комитетът е един“ (Strashimirov 1927, 9 – 10).

Прави впечатление обаче, че Д. Страшимиров никъде не съобщава, че по време на разговорите си с него Д. Пъшков е отрекъл горечитираните си думи. Освен това само две години по-късно Страшимиров променя позицията си по въпроса колко революционни комитета са съществували в Ловеч. В документалния си сборник „Васил Левски. Живот, дела и извори“ от 1929 г. той нарича М. Поплуканов „председател на комитета в Ловеч и подпредседател на Ц. Комитет в Българско, който има седалище в същия град“ (Strashimirov 1929, 68).

III. 3. В един откъс от своите спомени Киро Тулешков твърди, че В. Левски е заловен „по предателството на поп Кръстьо от Ловеч, който беше председател на Ловчанския частен таен революционен комитет“ (Tuleshkov 1938, 124). Някои изследователи не без основание предполагат, че цитираният спомен на Тулешков е написан под влияние на една дописка, публикувана във в. „Независимост“ на 11 август 1873 г. (Boyanov 1995, 106; Evrev & Evrev 2003, 106). Тази дописка е с дата 2 август 1873 г. и е изпратена от Плевен. В нея също се твърди, че Левски е заловен след предателството на поп Кръстьо, който „бил председател на един от частните комитети“⁽³¹⁾. Възможността дописката от 2 август 1873 г. да е повлияла върху мемоарните свидетелства на К. Тулешков, се засилва и от обстоятелството, че по време на нейното публикуване последният работи като „отговорник“, т.е. редактор, в печатницата на Л. Каравелов (Nalbantova 1997, 255).

Съдържанието на дописката от 2 август 1873 г. е доста сходно с част от информацията, съдържаща се в писмото на Д. Хр. Попов до Ив. Драсов от 4/16 август 1873 г. В това писмо Попов пише, че майка му и сестра му ходили в Ловеч при сестрата на М. Поплуканов – Величка Поплуканова-Хашнова. „Тя [Величка] им разказала как се е случило предаването му [на В. Левски – б. а.]

Него го е предал поп Кръстьо, който е бил председател“ (Vazvazova-Karateodorova & Zhechev 2007, 109). Тези сходства карат Младен Стоянов да смята, че първоизточникът на дописката от 2 август са сведенията на В. Хашнова, достигнали до Д. Хр. Попов и предадени от него в редакцията на в. „Независимост“ (Stoyanov 1990, 62 – 63; Stoyanov 2004, 35 – 36; Stoyanov 2008, 246 – 248). Подобно мнение безспорно има своите основания. Между текста на дописката и информацията в писмото на Д. Хр. Попов до Ив. Драсов обаче има и някои разлики. Докато в дописката от 2 август 1873 г. се твърди, че поп Кръстьо е бил „председател на един от частните комитети“, то в писмото на Д. Хр. Попов до Ив. Драсов от 4 август с.г. е отбелязано само, че свещеникът е бил „председател“, без уточнение дали е бил председател на Централния, или на частния революционен комитет в Ловеч.

На какво се дължат посочените различия? Вариантите са поне три. Възможно е в писмото си до Ив. Драсов от 4 август 1873 г. Д. Хр. Попов да е съобщил достигналата до него информация в по-съкратен вид. Възможно е също Л. Каравелов да е получил информация за поп Кръстьо и от някой друг неизвестен за нас източник. Не трябва да се изключва и възможността в дописката от 2 август 1873 г. да има известна редакторска намеса. Засега обаче това са само хипотези.

Идеята за създаването на ЦБРК в Българско вероятно се заражда в съзнанието на В. Левски още в края на м. октомври 1870 г. Внимателният анализ на различните преки и косвени източници обаче показва, че нейното реализиране става факт почти една година по-късно – в края на м. септември 1871 г. Създаването на ЦБРК в Българско е извършено не чрез преобразуването на Ловчанския частен революционен комитет в Централен комитет за вътрешността, а чрез създаването на една нова организационна единица. За съществуването на частен революционен комитет в Ловеч след създаването на Централния комитет със седалище в същия град свидетелстват както някои комитетски документи, като писмото на ЦБРК в Българско до ЧРК в Сливен от 12 януари 1872 г., кочанна квитанция „Брой 27“ от 25 март 1872 г. и протокола от Общото събрание на БРЦК (29 април – 4 май 1872 г.), така и някои мемоарни свидетелства, към които можем да се отнесем с по-голямо доверие – например сведенията на доживелите Освобождението членове на ЦБРК в Българско, съдържащо се в тяхната поздравителна телеграма до княз Фердинанд I от 1 август 1896 г., и публикуваните от Д. Кацев-Бурски спомени на Д. Пъшков от 1925 г.

БЕЛЕЖКИ

1. За обозначаване на Централния революционен комитет със седалище в Ловеч се използват названията „Привременно българско правителство“,

- „БРЦК в Българско“, „ЦБРК в Българско“ и „Ловчански централен комитет“. За да избегна объркване, ще се придържам само към две от тях – „ЦБРК в Българско“ и „Ловчански централен комитет“.
2. Васил Левски има предвид групата дейци на българската революционна емиграция в румънския град Плоещ, която освен Георги Живков включва Иван Кършовски, Райчо Попхристов и Теофан Райнов (Burmov 1974, 211 – 218).
 3. Писмата на В. Левски до Г. Живков от 28 октомври 1870 и 21 април 1871 г. не са достигнали до нас. За тяхното съдържание вж.: Sharova 1986, 11 – 12.
 4. В тази група не включвам т.нар. „заплашителни писма“, издадени от името на „Привременното българско правителство“ в периода от 1 януари до 10 май 1871 г. с цел да убедят някои богати българи да отделят финансови средства за националноосвободителното движение. Някои от тези писма са автограф на В. Левски, но според мен изказаното от някои изследователи мнение, че „Привременно българско правителство“ е по-скоро символично название, наследено от комитетските традиции в периода 1868 – 1869 г., а не реално съществуваща организация, е напълно основателно (Sharova 1989, 29 – 34; Lalev 1993, 227; Lalev 1996, 25; Boyanov 1995, 93).
 5. От съдебно-следствените показания на Анастас Попхинов на 13 декември 1872 г. и 8 януари 1873 г., научаваме, че той и неговият брат Д. Хр. Попов са изиграли важна роля при прехвърлянето в България на прокламациите, написани на български и турски, които В. Левски разпространявал по време на своята втора обиколка (Doynov, Mazhdrakova-Chavdarova, Mitev, Todorakova & Chausheva 2020, 215 – 216).
 6. За членския състав на ЦБРК в Българско вж.: Vazvazova-Karateodorova & Zhechev 2007, 356; Urumov 1931, 151; Ivanov – Golemia 1984, 115; Zaimova 1987, 242; Zaimov 1884, 30; Zaimov 1895, 112; Obretenov 1983, 126.
 7. Двете снимки са публикувани от И. Лалев (2019, 29 – 30).
 8. Свобода, г. X, бр. 1968 г. от 05.08.1896; Мир, г. II, бр. 275 от 07.08.1896 г.
 9. Теодор Тончев обръща внимание на обстоятелството, че в поздравителната си телеграма до княз Фердинанд I петимата ловчански поборници акцентират върху „щастливото съвпадение“ на своя празник с десетата годишнина от встъпването на Фердинанд на българския престол. Изследователят смята, че това съвпадение не е случайно, а нарочно търсено (Tonchev 2011, 122).
 10. Преди почти сто години Никола Станев изказва мнението, че ЦБРК в Българско бил създаден след пристигането в България на А. Кънчев. Авторът обаче не посочва никакви аргументи в подкрепа на своето твърдение и освен това погрешно твърди, че Кънчев се прехвърлил в Българско „в края на 1870 г.“ (Stanev 1923, 92).
 11. Крумка Шарова смята, че най-вероятната дата, на която може да се е провело това събрание, е 27 септември 1871 г. (Sharova 1987, 5 – 6).
 12. В бележка под линия Иван Урумов пояснява: „Някои от спомените съм запазил като съвременник на Марин поп Луканов, а най-голямата част ми

са доставени от достойния му син г. Лука Марин[ов] Луканов, член на Върховния административен съд в София, който ги е слушал от покойния си баща“ (Urumov 1931, 149).

13. Допълнително основание да смятаме, че в писмото си от 29 септември 1871 г. Левски говори за Централния комитет в България, ни дават мемоарните свидетелства на Д. Хр. Попов, разказани в писмото му до Ф. Симидов от 7 февруари 1898 г. „Когато покойния[т] А. Кънчев беше съставил „Устава“, по който трябваше да се действа и ръководят всичките дела на комитета – твърди Попов, – проводиха ми го тука [в Турну Мъгуреле – б. а.], за да го прегледам, да видя що може да се добави в него и що може да се заличи. То аз направих много добавки срещу членовете написани, а тъй като назначих какво е добре да се заличи. Проводих им го назад и като приели, събрал се съставът на Комитета и като прегледали всичко, всички с пълно вишегласие одобрили всички мои отбележки и ми писаха, че моите отбележки са одобрени от всички с пълно вишегласие. Това го знаят [Ив.] Драсов, М. П. Луканов и Д. Пъшков“ (Simeonov 1983, 104).
14. В писмо до Д. Хр. Попов от 5 февруари 1871 г. В. Левски заявява: „Приели сте да направите печата; нека е голямшък колкото един бешлик [турска монета – б. а.], в средата лъвче с корона, из устата му „смърт или република“, от наоколо „Привременно българско правителство в България“ (Doynov 2009, 28 – 29).
15. Първият документ, върху който е поставен новият печат, е печатното „заплашително писмо“ от 10 март 1871 г., отпечатано от Л. Каравелов (Sharova & Vazvazova-Karateodorova 2000, 176 – 178).
16. С писмо от 6 юли 1871 г. В. Левски уведомява Д. Хр. Попов, че чрез Д. Общи е получил „писмата и печата“ (Doynov 2009, 48).
17. В по-старата литература, главно под влиянието на Иван Унджиев, се е наложила тезата, че авторството на „Наредата“ принадлежи единствено на В. Левски. В новите изследвания обаче си пробива път мнението, че като съавтор в съставянето на Проектоустава на БРЦК е участвал и А. Кънчев (Undzhiev, 1945, 353 – 363; Lalev 2011, 31 – 35).
18. В следващите няколко изречения Ан. Ц. Хитров излага някои противоречиви и съмнителни сведения за отношенията между В. Левски, А. Кънчев и Д. Общи.
19. Най-вероятно мемоаристът има предвид Общото събрание на БРЦК, проведено в Букурещ от 29 април до 4 май 1872 г.
20. [Хаджипавлов, Цвятко]. 26.11.1871. Писмо до Васил Бочев. In: II В 1995. Ат: НБКМ – БИА, София. Писмото е публикувано от Данаил Кацев-Бурски, който, позовавайки се на него, изказва мнението, че Хаджипавлов е бил подпредседател на БРЦК в Българско (Katsev-Burski 1926, 121 – 126).
21. Повече информация за пристигането на Д. Общи и А. Кънчев в Ловеч в: Vazvazova-Karateodorova & Zhechev 2007, 18, 23; Doynov, Mazhdrakova-Chavdarova, Mitev, Todorakova & Chausheva 2020, 194 – 196.

22. Захари Стоянов, Стоян Заимов и др. наричат Ловчанския революционен комитет по различни начини – „най-големият комитет“, „П-рия отдел от Ц. Б. Р. Комитет“, „резиденцията на Василий Левски“ и пр., но винаги говорят само за един комитет (Stoyanov 1883, 91; Zaimov 1884, 22; Simidov 1898, 11; Obretenov 1983, 126).
23. Първият изследовател, който обръща по-специално внимание на тези документи и ги привежда в научно обращение, е Ив. Лалев (1987, 71 – 89).
24. „Рушид Ходжиоолу“ е псевдоним на ЧРК в днешния град, а тогава село Правец (Унджиев 1930, 398).
25. [Левски, Васил]. 25.03.1872. [Кочанна квитанция] Брой 27-й. In: Основен фонд, инв. № 55. At: Регионален исторически музей – Ловеч [РИМ – Ловеч].
26. Георги Стойков бил секретар на окръжния център в с. Голям извор (Mazhdrakova-Chavdarova 2011, 216 – 226).
27. Става дума за писмата, които Д. Хр. Попов получава от В. Левски на 11 април 1871 г. и от Ив. Драсов на 13 април с. г. (Doynov 2009, 33; Vazvazova-Karateodorova & Zhechev 2007, 15).
28. В историографията, посветена на българското националноосвободително движение в края на 60-те – началото на 70-те години на XIX в., се срещат и мнения, съгласно които до времето на Общото събрание (29 април – 4 май 1872 г.) БРЦК в Букурещ не е съществувал. Вж. Kosev 1958, 58 – 66; Abadzhiev 1982, 82 – 97.
29. Дидьо Пеев, известен с прякора „Пощата“, бил член-куриер на ЧРК в с. Голям извор (Mazhdrakova-Chavdarova 2011, 227).
30. Димитър Крачунов-Стамболията бил председател на ЧРК в с. Голям извор (Mazhdrakova-Chavdarova 2011, 218).
31. Независимост, г. III, бр. 47 от 11.08.1873 г.

ЛИТЕРАТУРА

- АБАДЖИЕВ, Т., 1982. Още по въпроса дали е съществувал БРЦК в Букурещ до 1872 г. *Исторически преглед*. 37(6), 82 – 97. ISSN 0323-9748.
- АБАДЖИЕВ, Т., 1988. Към въпроса за председателството на БРЦК в България и на Ловчанския комитет. *Векове*. 17(1), 16 – 23. ISSN 0324-0967.
- БОЯНОВ, В., 1982. Псевдоними на революционни комитети и дейци от времето на Васил Левски. *Векове*. 10(5), 33 – 46. ISSN 0324-0967.
- БОЯНОВ, В., 1995. *Левски и Ловеч*. София.
- БУРМОВ, А., 1938а. Към историята на Ловчанския революционен комитет. В: *Ловеч и Ловчанско*. Кн. VII. София: Рангел Младенов, 195 – 200.

- БУРМОВ, А., 1938б. В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. *Родина*. 1(1), 137 – 158.
- БУРМОВ, А., 1943. *Български революционен централен комитет (1868 – 1876)*. София: Българска книга.
- БУРМОВ, А., 1950. *Български революционен централен комитет (1868 – 1877)*. Второ издание. София: Народна култура.
- БУРМОВ, А., 1974. Борба за идейно-революционна чистота на БРЦК в Букурещ. В: НАТАН, Ж.; УНДЖИЕВ, И. & ПЕТРОВ, П. (ред.). *Александър Бурмов. Избрани произведения в три тома*. Т. II. София: БАН, 201 – 218.
- ВЪЗВЪЗОВА, К. & ГЕНЧЕВ, Н., 1973 (ред.). *Васил Левски. Документално наследство*. София: Наука и изкуство.
- ВЪЗВЪЗОВА, К.; НОНЕВА, З. & ТИЛЕВА, В., 1987. *Васил Левски. Документален летопис 1837 – 1873*. София: Д-р Петър Берон.
- ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, К. & ЖЕЧЕВ, Н., 2007 (ред.). *Иван Драсов в българското национално революционно движение (1871 – 1877 г.)*. Документален сборник. Варна: Славена. ISBN 978-954-9800-60-9.
- ГЕНЧЕВ, Н., 1973. *Левски, революцията и бъдещия свят*. София: ОФ.
- ГЕНЧЕВ, Н., 1987. *Васил Левски*. София: Военно издателство.
- ДОЙНОВ, Д., 2009 (ред.). *Васил Левски. Документи в два тома*. Т. II. София: Златен змей. ISBN 978-954-92143-5-2; 978-954-523-109-4.
- ДОЙНОВ, Д., 2014. *Левски. Най-ясната загадка*. София: Захарий Стоянов. ISBN 978-954-92143-9-0.
- ДОЙНОВ, Д.; МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА, О.; МИТЕВ, П.; ТОДОРОВА, М. & ЧАУШЕВА, Д., 2020 (ред.). *Левски пред съда на Портата. Процесът в София (1872 – 1873) в османотурски, дипломатически и домашни извори*. Ново допълнено и преработено издание. София: Златен змей. ISBN 978-954-776-054-7.
- ЕВРЕВ, И., 1963. Кой е бил председател на Вътрешния централен революционен комитет. *Исторически преглед*. 19(6), 49 – 59.
- ЕВРЕВ, И. & ЕВРЕВ, П., 2003. *Въпросът за залавянето на Апостола на свободата Васил Левски*. София: Искони-Издат. ISBN 954-8542-58-7.
- ЗАИМОВ, С., 1884. *Миналото. (Белетристически и исторически очерки из областта на Българските революционни движения от 1870 – 1877 год.)*. Кн. II. Арабаконашкото събитие. Варна: Л. Нитче.
- ЗАИМОВ, С., 1895. *Васил Левски Дяконът. Кратка биография, написана по повод откриване на паметника*. София: Янко С. Ковачев.
- ЗАИМОВА, К., 1987. Спомени и бележки на съвременници за Левски, събирани от Стоян Заимов. *Известия на държавните архиви*. 53, 217 – 263. ISSN 0323-9780.

- ЗЛАТЕВ, З., 1993. Централният български революционен комитет в България (1871 – 1872). *Исторически преглед*. **49**(4 – 5), 210 – 243. ISSN 0323-9748.
- ЗЛАТЕВ, З., 2007. *Комитетската организация в България (1870 – 1872)*. София: Кота. ISBN 978-954-305-215-8.
- ИВАНОВ – ГОЛЕМИЯ, Х., 1984. *Спомени*. Състав., пред. и бел. В. ТИЛЕВА. София: ОФ.
- КАЦЕВ-БУРСКИ, Д., 1926. *Истината по предаването на Дякон Игнатий Васил Левски*. София: Бял кръст.
- КИРИЛОВА, А., 2007. *Финансиране на българското национално-революционно движение 1868 – 1875*. София: Проф. Марин Дринов. ISBN 978-954-322-227-8.
- КИРОВА, В. & ВАСИЛЕВ, Г., 1970. *Централен революционен комитет в Българско*. Ловеч: Окръжен исторически музей.
- КОНДАРЕВ, Н., 1956. Любен Каравелов в началната история на Българския революционен централен комитет. *Годишник на Инженерно-строителния институт*. **7**(2), 203 – 268.
- КОНДАРЕВ, Н., 1957. *Идеологията на Любен Каравелов*. София: БКП.
- КОСЕВ, Д., 1958. *Към историята на революционното движение в България през 1867 – 1871*. София: БАН.
- КУНЧЕВА, Н., 1984. Революционната дейност на Васил Левски в Ловешки окръг и издигането на Ловеч за център на Вътрешната революционна организация. В: КУНЧЕВА, Н. (ред.). *Музей „Васил Левски“ – извор на родолюбие*. Ловеч: Хр. Кърпачев, 4 – 26.
- ЛАЛЕВ, И., 1987. Неизвестни документи за Вътрешната революционна организация. *Векове*. **15**(3), 71 – 89. ISSN 0324-0967.
- ЛАЛЕВ, И., 1993. Едно мнение относно годината на изграждането на частни революционни комитети и на създаването на БРЦК в Българско. *Годишник на музеите в Северна България*. **19**, 225 – 237.
- ЛАЛЕВ, И., 1996. *Васил Левски, Ловеч и Вътрешната революционна организация*. Велико Търново: Витал. ISBN 954-8259-24-9.
- ЛАЛЕВ, И., 2011. Мястото и ролята на Ловеч в структурите на ВРО. *Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития*. **13**, 29 – 38. ISSN 1311-1337.
- ЛАЛЕВ, И., 2019. *Васил Левски. Отвъд митовете, легендите и заблудите*. София: Персей. ISBN 978-619-161-207-9.
- МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА, О., 2011. *Голям извор – страници от историята на Тетевенския край*. София: Гутенберг. ISBN 978-954-617-111-5.
- МАРКОВСКИ, М., 1902. *Спомени и очерки из българските революционни движения 1868 – 1877*. Вратца: М. Богданов.

- НАЛБАНТОВА, Е., 1997. Киро Тулешков и раждането на неговите мемоари. В: ТУЛЕШКОВ, К. *Моего чиракуване в живота*. Велико Търново: Абагар, 245 – 260. ISBN 954-427-278-X.
- ОБРЕТЕНОВ, Н., 1983. *Спомени за българските въстания*. С характеристика, добавки и поправки от М. Арnaudов. София: ОФ.
- ПАВЛОВ, П., 2018. *Левски: Другото име на свободата*. София: A&T Publishers Ltd. ISBN 978-619-7106-48-0.
- ПАВЛОВСКА, Ц., 1993. *Васил Левски и Вътрешната революционна организация*. София: Св. Георги Победоносец. ISBN 954-509-083-9.
- ПАВЛОВСКА, Ц., 1998. За характера и състава на БРЦК в Българско. *Известия на Исторически музей – Ловеч*. **3**, 148 – 159. ISSN 1310-8700.
- ПАВЛОВСКА, Ц., 2001. *Васил Левски начело на Българския революционен централен комитет в Българско*. София: Горекс Прес. ISBN 954-616-073-3.
- ПАВЛОВСКА, Ц., 2011. ЦБРК в Българско – върховна институция на вътрешната революционна организация. *Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития*. **13**, 61 – 76. ISSN 1311-1337.
- СИДЕЛЬНИКОВ, С., 1970. *Болгарский революционный центральный комитет (1869 – 1872 гг.)*. Харьков: Харьковского университета.
- СИМЕНОВ, Ц., 1983. Писма и документи на Данаил Христов Попов от периода 1867 – 1909 г. *Известия на държавните архиви*. **45**, 89 – 121. ISSN 0323-9780.
- СИМИДОВ, Ф., 1898. Христо Иванов. *Поборник-опълченец*. **1(2)**, 10 – 12.
- СТАНЕВ, Н., 1923. *Васил Левски. Живот и апостолска дейност*. София: Б. А. Кожухаров.
- СТОЯНОВ, З., 1883. *Васил Левски (Дяконът). Чърти из живота му*. Пловдив: Ед Дионе.
- СТОЯНОВ, М., 1990. Вестник „Независимост“ за предателството срещу Васил Левски и кой е предателят му. *Годишник на музеите в Северна България*. **16**, 59 – 70.
- СТОЯНОВ, М., 2004. Вестник „Независимост“ за залавянето, предателството и предателя на Васил Левски. *История*. **12(2)**, 32 – 44. ISSN 0861-3710.
- СТОЯНОВ, М., 2008. *Масонството, българската революция и Левски*. София: Пандора прим. ISBN 978-954-634-017-7.
- СТРАШИМИРОВ, Д., 1927. *Левски пред Кърчинската голгота. История и критика*. София: Факел.
- СТРАШИМИРОВ, Д., 1929 (ред.). *Васил Левски. Живот, дела и извори*. Т. I. София: Народен комитет „Васил Левски“.

- ТИЛЕВА, В. & НОНЕВА, З., 1989. Анкетните записи на д-р Параскев Ив. Стоянов „Материали за историята на град Ловеч“. *Известия на държавните архиви*. **57**, 207 – 322. ISSN 0323-9780.
- ТОНЧЕВ, Т., 2003. Отражение на мястото и ролята на Ловеч и ловчанци във ВРО в книгата на Васил Боянов „Левски и Ловеч“. В: *БРЦК в историческата съдба на българския народ*. Велико Търново: Витал, 209 – 229. ISBN 954-8259-71-0.
- ТОНЧЕВ, Т., 2011. Иван Драсов – един от първите ръководители на БРЦК в Ловеч. *Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития*. **13**, 112 – 134. ISSN 1311-1337.
- ТОНЧЕВ, Т., 2020. Васил Левски и Ловчанският комитет в хода на изграждане и функциониране на комитетската мрежа в Българско (1870 – 1872). В: *150 години Вътрешна революционна организация*. Плевен: Фабер, 57 – 92. ISBN 978-619-00-1182-8.
- ТУЛЕШКОВ, К., 1938. Чорбаджиите Стеф. Карагьозов и неговият приятел в с. Церова-Кория (Забогатяване и предателство към революционното движение и В. Левски). *Общински вестник „Велико Търново“*. **29**(16), 123 – 124.
- УНДЖИЕВ, И., 1930. Псевдоними на революционната комитетска организация в Орханлийско и Тетевенско от времето на Левски. *Училищен преглед*. **29**(3), 390 – 411.
- УНДЖИЕВ, И., 1945. *Васил Левски. Биография*. София.
- УНДЖИЕВ, И., 1965. За председателството на революционния комитет в Ловеч. *Исторически преглед*. **21**(1), 55 – 69.
- УНДЖИЕВ, И., 1967. *Васил Левски. Биография*. София: БАН.
- УНДЖИЕВ, И., 1976. Навсякъде и никъде. Псевдонимите на Вътрешната революционна организация. *Антени*. **6**(9).
- УРУМОВ, И., 1931. Спомени за Марин поп Луканов. В: *Ловеч и Ловчанско*. Кн. III. София: Придворна печатница, 149 – 155.
- ЧОЛОВ, П., 1987. Васил Левски в Ловешко. *Векове*. **16**(3), 61 – 70. ISSN 0324-0967.
- ШАРОВА, К., 1986. Опит за реконструкция на запазени писма на В. Левски, Л. Каравелов, Г. Живков, Д. Хр. Попов и др. от края на 1870 и началото на 1871 г. *Известия на държавните архиви*. **51**, 3 – 56. ISSN 0323-9780.
- ШАРОВА, К., 1987. Събрания на БРЦК в България (септември и ноември 1871 г.). *Векове*. **16**(3), 5 – 24. ISSN 0324-0967.
- ШАРОВА, К., 1989. За задачите и функциите на ръководството на БРЦК (Привременното правителство и Централният комитет – 1870 – 1872). *Известия на държавните архиви*. **57**, 27 – 52. ISSN 0323-9780.

- ШАРОВА, К., 1994. Създаването на Ловчанския централен комитет през 1871 г. *Военноисторически сборник*. **63**(6), 9 – 27. ISSN 0204-4080.
- ШАРОВА, К., 1995. Създаване на Ловчанския централен комитет през 1871 г. и обсега на неговата дейност. *Военноисторически сборник*. **64**(5), 7 – 21. ISSN 0204-4080.
- ШАРОВА, К. & ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, К., 2000 (ред.). *Васил Левски. Документи в два тома*. Т. I. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. ISBN 954-523-055-X; 954-90633-1-3.
- ШАРОВА, К., 2009. Исторически коментар. В: ДОЙНОВ, Д. (ред.). *Васил Левски. Документи в два тома*. Т. II. София: Златен змей, 189–289. ISBN 978-954-9633-4-9; 978-954-92143-5-2; 978-954-523-109-4.

REFERENCES

- ABADZHIEV, T., 1982. Oshte po vaprosa, dali e sashtestvuval BRTSK v Bukuresht do 1872 g. *Istoricheski Pregled (Historical Review)*. **37**(6), 82 – 97 [In Bulgarian]. ISSN 0323-9748.
- ABADZHIEV, T., 1988. Kam vaprosa za predsedatelstvoto na BRTSK v Bulgariya i na Lovchanskiya komitet. *Vekove*. **17**(1), 16 – 23 [In Bulgarian]. ISSN 0324-0967.
- BOYANOV, V., 1982. Pseudonimi na revolyutsionni komiteti i deysti ot vremeto na Vasil Levski. *Vekove*. **10**(5), 33 – 46 [In Bulgarian]. ISSN 0324-0967.
- BOYANOV, V., 1995. *Levski i Lovech*. Sofia [In Bulgarian].
- BURMOV, A., 1938a. Kam istoriya na Lovchanskiya revolyutsionen komitet. In: *Lovech i Lovchansko*. Kn. VII. Sofia: Rangel Mladenov, 195 – 200 [In Bulgarian].
- BURMOV, A., 1938b. V. Levski v nachalnata istoriya na Balgarskiya tsentralen revolyutsionen komitet. *Rodina*. **1**(1), 137 – 158 [In Bulgarian].
- BURMOV, A., 1943. *Balgarski revolyutsionen tsentralen komitet (1868 – 1876)*. Sofia: Balgarska kniga [In Bulgarian].
- BURMOV, A., 1950. *Balgarski revolyutsionen tsentralen komitet (1868 – 1877)*. Vtoro izdanie. Sofia: Narodna kultura [In Bulgarian].
- BURMOV, A., 1974. Borba za ideyno-revolyutsionna chistota na BRTSK v Bukuresht. In: NATAN, Z.; UNDOZHIEV, I. & PETROV, P. (Eds.). BURMOV, A. *Izbrani proizvedeniya v tri тома*. Т. II. Sofia: BAN, 201 – 218 [In Bulgarian].
- CHOLOV, P., 1987. Vasil Levski v Loveshko. *Vekove*. **16**(3), 61 – 70 [In Bulgarian]. ISSN 0324-0967.
- DOYNOV, D., 2009 (red.). *Vasil Levski. Dokumenti v dva тома*. Т. II. Sofia: Zlaten zmey [In Bulgarian]. ISBN 978-954-92143-5-2; 978-954-523-109-4.

- DOYNOV, D., 2014. *Levski. Nay-yasnata zagadka*. Sofia: Zahariy Stoyanov [In Bulgarian]. ISBN 978-954-92143-9-0.
- DOYNOV, D.; Mazhdrakova-Chavdarova, O.; Mitev, P.; Todorakova, M. & Chausheva, D. (Eds.), 2020. *Levski pred sada na Portata. Protsesat v Sofia (1872 – 1873) v osmanoturski, diplomaticheski i domashni izvori*. Novo dopalнено i preraboteno izdanie. Sofia: Zlaten zmey [In Bulgarian]. ISBN 978-954-776-054-7.
- EVREV, I. & EVREV, P., 2003. *Vaprosat za zalavyaneto na Apostola na svobodata Vasil Levski*. Sofia: Iskoni-Izdat [In Bulgarian]. ISBN 954-8542-58-7.
- EVREV, I., 1963. Koy e bil predsedatel na Vatrešniya tsentralen revolyutsionen komitet. *Istoricheski Pregled (Historical Review)*. **19**(6), 49 – 59 [In Bulgarian].
- GENCHEV, N., 1973. *Levski, revolyutsiyata i badeshtiya svyat*. Sofia: OF [In Bulgarian].
- GENCHEV, N., 1987. *Vasil Levski*. Sofia: Voenno izdatelstvo [In Bulgarian].
- IVANOV – GOLEMIYA, H., 1984. *Spomeni*. Edited by V. TILEVA. Sofia: OF [In Bulgarian].
- KATSEV-BURSKI, D., 1926. *Istinata po predavaneto na Dyakon Ignatiy Vasil Levski*. Sofia: Byal krast [In Bulgarian].
- KIRILOVA, A., 2007. *Finansiranenabalgarskotonatsionalnorevolyutsionno dvizhenie 1868 – 1875*. Sofia: Prof. Marin Drinov [In Bulgarian]. ISBN 978-954-322-227-8.
- KIROVA, V. & VASILEV, G., 1970. *Tsentralen revolyutsionen komitet v Balgarsko*. Lovech: Okrazhen istoricheski muzey [In Bulgarian].
- KONDAREV, N., 1956. Lyuben Karavelov v nachalnata istoriya na Balgarskiya revolyutsionen tsentralen komitet. *Godishnik na inzhenerno-stroitelniya institut*. **7**(2), 203 – 268 [In Bulgarian].
- KONDAREV, N., 1957. *Ideologiyata na Lyuben Karavelov*. Sofia: BKP [In Bulgarian].
- KOSEV, D., 1958. *Kam istoriyata na revolyutsionното dvizhenie v Bulgariya prez 1867 – 1871*. Sofia: BAN [In Bulgarian].
- KUNCHEVA, N., 1984. Revolyutsionnata deynost na Vasil Levski v Loveshti okrag i izdiganeto na Lovech za tsentar na Vatrešnata revolyutsionna organizatsiya. In: KUNCHEVA, N. (red.). *Muzey “Vasil Levski” – Izvor na rodolyubie*. Lovech: Hr. Karpachev, 4 – 26. [In Bulgarian].
- LALEV, I., 1987. Neizvestni dokumenti za Vatrešnata revolyutsionna organizatsiya. *Vekove*. **15**(3), 71 – 89 [In Bulgarian]. ISSN 0324-0967.
- LALEV, I., 1993. Edno mnenie otnosno godinata na izgrazhdaneto na chastni revolyutsionni komiteti i na sazdavaneto na BRTSK v Balgarsko. *Godishnik na muzeite v Severna Bulgariya*. **19**, 225 – 237 [In Bulgarian].

- LALEV, I., 1996. *Vasil Levski, Lovech i Vatrešnata revolyutsionna organizatsiya*. Veliko Tarnovo: Vital [In Bulgarian]. ISBN 954-8259-24-9.
- LALEV, I., 2011. Myastoto i rolyata na Lovech v strukturite na VRO. *Balgarsko vazrazhdane. Idei. Lichnosti. Sabitiya*. **13**, 29 – 38 [In Bulgarian]. ISSN 1311-1337.
- LALEV, I., 2019. *Vasil Levski. Otvad mitovete, legendite i zabrudite*. Sofia: Persey [In Bulgarian]. ISBN 978-619-161-207-9.
- MARKOVSKI, M., 1902. *Spomeni i ocherki iz balgarskite revolyutsionni dvizheniya 1868 – 1877*. Vratsa: M. Bogdanov [In Bulgarian].
- MAZHDRAKOVA-CHAVDAROVA, O., 2011. *Golyam izvor – stranitsi ot istoriyata na Tetevenskiya kray*. Sofia: Gutenberg [In Bulgarian]. ISBN 978-954-617-111-5.
- NALBANTOVA, E., 1997. Kiro Tuleshkov i razhdaneto na negovite memoari. In: TULESHKOV, K. *Moeto chirakuvane v zhivota*. Veliko Tarnovo: Abagar, 245 – 260 [In Bulgarian]. ISBN 954-427-278-X.
- OBREtenov, N., 1983. *Spomeni za balgarskite vastaniya*. S harakteristika, dobavki i popravki ot M. Arnaudov. Sofia: OF [In Bulgarian].
- PAVLOV, P., 2018. *Levski: Drugoto ime na svobodata*. Sofia: A&T Publishers Ltd [In Bulgarian]. ISBN 978-619-7106-48-0.
- PAVLOVSKA, C., 1993. *Vasil Levski i Vatrešnata revolyutsionna organizatsiya*. Sofia: Sv. Georgi Pobedonosets [In Bulgarian]. ISBN 954-509-083-9.
- PAVLOVSKA, C., 1998. Za haraktera i sastava na BRTSK v Balgarsko. *Izvestiya na Istoricheski muzey – Lovech*. **3**, 148 – 159 [In Bulgarian]. ISSN 1310-8700.
- PAVLOVSKA, C., 2001. *Vasil Levski nachelo na Balgarskiya revolyutsionen tsentralen komitet v Balgarsko*. Sofia: Goreks Pres [In Bulgarian]. ISBN 954-616-073-3.
- PAVLOVSKA, C., 2011. TSBRK v Balgarsko – varhovna institutsiya na vatrešnata revolyutsionna organizatsiya. *Balgarsko vazrazhdane. Idei. Lichnosti. Sabitiya*. **13**, 61 – 76 [In Bulgarian]. ISSN 1311-1337.
- SHAROVA, K. & VAZVAZOVA-KARATEODOROVA, K. (Eds.), 2000. *Vasil Levski. Dokumenti v dva toma*. T. I. Sofia: Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril I Metodiy“ [In Bulgarian]. ISBN 954-523-055-X; 954-90633-1-3.
- SHAROVA, K., 1986. Opit za rekonstruktsiya na nezapazeni pisma na V. Levski, L. Karavelov, G. Zhivkov, D. Hr. Popov i dr. ot kraya na 1870 i nachaloto na 1871 g. *Izvestiya na darzhavnite arhivi*. **51**, 3 – 56 [In Bulgarian]. ISSN 0323-9780.
- SHAROVA, K., 1987. Sabraniya na BRTSK v Bulgariya (septemvri i noemvri 1871 g.). *Vekove*. **16**(3), 5 – 24 [In Bulgarian]. ISSN 0324-0967.

- SHAROVA, K., 1989. Za zadachite i funktsiite na rakovodstvoto na BRTSK (Privremennoto pravitelstvo i Tsentralniya komitet – 1870 – 1872). *Izvestiya na darzhavnite arhivi*. **57**, 27 – 52 [In Bulgarian]. ISSN 0323-9780.
- SHAROVA, K., 1994. Sazdavaneto na Lovchanskiya tsentralen komitet prez 1871 g. *Voennoistoricheski sbornik*. **63**(6), 9 – 27 [In Bulgarian]. ISSN 0204-4080.
- SHAROVA, K., 1995. Sazdavane na Lovchanskiya tsentralen komitet prez 1871 g. i obseg na negovata deynost. *Voennoistoricheski sbornik*. **64**(5), 7 – 21 [In Bulgarian]. ISSN 0204-4080.
- SHAROVA, K., 2009. Istoricheski komentar. In: DOYNOV, D. (Ed.). *Vasil Levski. Dokumenti v dva toma*. T. II. Sofia: Zlaten zmey, 189 – 289 [In Bulgarian]. ISBN 978-954-92143-5-2; 978-954-523-109-4; 978-954-92143-5-2; 978-954-523-109-4.
- SIDELYNIKOV, S., 1970. *Bolgarskiy revolyutsionnaya tsentralnyy komitet (1869 – 1872 gg.)*. Harykov: Harykovskogo universiteta [In Russian].
- SIMEONOV, Ts., 1983. Pisma i dokumenti na Danail Hristov Popov ot perioda 1867 – 1909 g. *Izvestiya na darzhavnite arhivi*. **45**, 89 – 121 [In Bulgarian]. ISSN 0323-9780.
- SIMIDOV, F., 1898. Hristo Ivanov. *Pobornik-opalchenets*. **1**(2), 10 – 12 [In Bulgarian].
- STANEV, N., 1923. *Vasil Levski. Zhivot i apostolska deynost*. Sofia: B. A. Kozhuharov [In Bulgarian].
- STOYANOV, M., 1990. Vestnik „Nezavisimost“ za predatelstvoto sreshtu Vasil Levski i koy e predatelyat mu. *Godishnik na muzeite v Severna Balgariya*. **16**, 59 – 70 [In Bulgarian].
- STOYANOV, M., 2004. Vestnik “Nezavisimost” za zalavyaneto, predatelstvoto i predatelya na Vasil Levski. *Istoriya–History*. **12**(2), 32 – 44 [In Bulgarian]. ISSN 0861-3710.
- STOYANOV, M., 2008. *Masonstvoto, balgarskata revolyutsiya i Levski*. Sofia: Pandora prim [In Bulgarian]. ISBN 978-954-634-017-7.
- STOYANOV, Z., 1883. *Vasil Levski (Dyakonat). Charti iz zhivota mu*. Plovdiv: Ed Dione [In Bulgarian].
- STRASHIMIROV, D. (Ed.), 1929. *Vasil Levski. Zhivot, dela i izvori*. T. I. Sofia: Narodni komitet “Vasil Levski” [In Bulgarian].
- STRASHIMIROV, D., 1927. *Levski pred Kakrinskata golgota. Istoriya i kritika*. Sofia: Fakel [In Bulgarian].
- TILEVA, V. & NONEVA, Z., 1989. Anketnite zapisi na d-r Paraskev Iv. Stoyanov „Materiali za istoriyata na grad Lovech“. *Izvestiya na darzhavnite arhivi*. **57**, 207 – 322 [In Bulgarian]. ISSN 0323-9780.

- TONCHEV, T., 2003. Otrazhenie na myastoto i rolyata na Lovech i lovchantsi vav VRO v knigata na Vasil Boyanov „Levski i Lovech“. In: *BRTSK v istoricheskata sadba na balgarskiya narod*. Veliko Tarnovo: Vital, 209 – 229 [In Bulgarian]. ISBN 954-8259-71-0.
- TONCHEV, T., 2011. Ivan Drasov – edin ot parvite rakovoditeli na BRTSK v Lovech. *Balgarsko vazrazhdane. Idei. Lichnosti. Sabitiya*. **13**, 112 – 134 [In Bulgarian]. ISSN 1311-1337.
- TONCHEV, T., 2020. Vasil Levski i Lovchanskiyat komitet v hoda na izgrazhdane i funktsionirane na komitetskata mrezha v Balgarsko (1870 – 1872). In: *150 godini Vatreshna revolyutsionna organizatsiya*. Pleven: Faber, 57 – 92 [In Bulgarian]. ISBN 978-619-00-1182-8.
- TULESHKOV, K., 1938. Chorbadzhiite Stef. Karagyozev i negoviyat priyatel v s. Tserova-Koriya. (Zabogatyavane i predatelstvo kam revolyutsionното dvizhenie i V. Levski). *Obshtinski vestnik "Veliko Tarnovo"*. **29**(16), 123 – 124 [In Bulgarian].
- UNDZHIEV, I., 1930. Psevdonimi na revolyutsionnata komitetska organizatsiya v Orhaniysko i Tetevensko ot vremeto na Levski. *Uchilishten pregled*. **29**(3), 390 – 411 [In Bulgarian].
- UNDZHIEV, I., 1945. *Vasil Levski. Biografiya*. Sofia [In Bulgarian].
- UNDZHIEV, I., 1965. Za predsedatelstvoto na revolyutsionniya komitet v Lovech. *Istoricheski Pregled (Historical Review)*. **21**(1), 55 – 69 [In Bulgarian].
- UNDZHIEV, I., 1967. *Vasil Levski. Biografiya*. Sofia: BAN [In Bulgarian].
- UNDZHIEV, I., 1976. Navsyakade i nikade. Psevdonimite na Vatreshnata revolyutsionna organizatsiya. *Anteni*. **6**(9) [In Bulgarian].
- URUMOV, I., 1931. Spomeni za Marin pop Lukanov. In: *Lovech i Lovchansko*. Kn. III. Sofia: Pridvorna pechatnitsa, 149 – 155 [In Bulgarian].
- VAZVAZOVA, K. & GENCHEV, N., 1973 (Eds.). *Vasil Levski. Dokumentalno nasledstvo*. Sofia: Nauka i izkustvo [In Bulgarian].
- VAZVAZOVA-KARATEODOROVA, K. & ZHECHEV, N., 2007 (Eds.). *Ivan Drasov v balgarskoto natsionalno revolyutsionno dvizhenie (1871 – 1877 g.)*. *Dokumentalen sbornik*. Varna: Slavena [In Bulgarian]. ISBN 978-954-9800-60-9.
- VAZVAZOVA-KARATEODOROVA, K.; NONEVA, Z. & TILEVA, V., 1987. *Vasil Levski. Dokumentalen letopis 1837 – 1873*. Sofia: D-r Petar Beron [In Bulgarian].
- ZAIMOV, S., 1884. *Minaloto. (Beletristicheski i istoricheski ocherki iz oblastta na Balgarskite revolyutsionni dvizheniya ot 1870 – 1877 god.)*. Kn. II. *Arabakonashkoto sabitie*. Varna: L. Nitche [In Bulgarian].
- ZAIMOV, S., 1895. *Vasil Levski Dyakoniat. Kratka biografiya, napisana po povod otkrivane na pametnika*. Sofia: Yanko S. Kovachev [In Bulgarian].

- ZAIMOVA, K., 1987. Spomeni i belezhki na savremennitsi za Levski, sabirani ot Stoyan Zaimov. *Izvestiya na darzhavnite arhivi*. **53**, 217 – 263 [In Bulgarian]. ISSN 0323-9780.
- ZLATEV, Z., 1993. Tsentralniyat balgarski revolyutsionen komitet v Bulgariya (1871 – 1872). *Istoricheski Pregled (Historical Review)*. **49**(4 – 5), 210 – 243 [In Bulgarian]. ISSN 0323-9748.
- ZLATEV, Z., 2007. *Komitetskata organizatsiya v Bulgariya (1870 – 1872)*. Sofia: Kota [In Bulgarian]. ISBN 978-954-305-215-8.

ON THE ISSUE OF THE TIME AND MANNER OF ESTABLISHMENT OF THE CENTRAL BULGARIAN REVOLUTIONARY COMMITTEE IN BULGARIA

Abstract. Two of the most important and still unresolved issues in the history of the Bulgarian committee movement in the late 60s and early 70s of the XIX century are when the CBRC in Bulgaria (the Lovech's Central Committee), was established and what's happened to the private revolutionary committee in Lovech after the establishment of the Central Committee in the same town. The most common opinions are that the CBRC in Bulgaria was established in the second half of 1870, in the spring or the autumn of 1871. According to me, CBRC in Bulgaria was most likely established at the end of September 1871. As for the second question, many historians think that Lovech's private revolutionary committee has been transformed into a Central committee of the revolutionary organization in Bulgaria. However, some historical sources allow us to think that in the period from the end of September 1871 to the so-called General Assembly of BRCC (April 29 – May 4, 1872) in Lovech there was both a Central and a private revolutionary committee.

Keywords: CBRC in Bulgaria; Lovech; revolutionary committee; Vasil Levski

✉ **Denis Ivanov**

ORCID iD: 0000-0003-3260-1268

Faculty of History

University of Sofia

15, Tzar Osvoboditel Blvd.

1504 Sofia, Bulgaria

E-mail: denisbi@uni-sofia.bg